

*tekeredik a rétes, kígyó akar lenni.
A féltékenység gyökere itt van,
kígyó akar lenni, bejárni újra,
laza kötelékben, a tágabb teret.*

Pirult a szívünk és az arcunk.
Nem tekintettük zsákmánynak egymást.
Egymás mellé szegődtünk, csak úgy.
Szegődj ma mellém.
Fogd meg a kezem.
Nem, ne fogd meg.
Csak mondj valamit.
Hallgass. Hallgass meg.
Felelj. Kérdezz. Közölj.
Nem, ne közölj,
csak mondj valamit.
Csak úgy.
Elegem van az információkból.
Elég, ha ismersz.
Ne akarj velem, csak lenni.
Nem lenni ráérünk még,
Jeruzsálem leánya.

Márkus György

A PÉNZ ÉS A KÖNYV: KANT ÉS A NÉMET FELVILÁGOSODÁS VÁLSÁGA (II)

Erdélyi Ágnes fordítása

A női nem elsődleges, természetes célja a fajfenntartás, s az ezzel járó fájdalom és kockázat az aggodalmat és féltékenységet teszi a nők meghatározó érzésévé, akik ezért függő lények, rászorulnak a férfiak védelmére. Ez alapvetően megszabja megismerésük és érdeklődésük irányát. Míg ugyanis az értelem működésének köre a két nemnél egyforma, a „*nő nagy tudománya sokkal inkább az ember és az emberek között a férfi. Bölcselete nem okoskodás, hanem érzés*”.⁴⁷ A nők nevelésének ezért alapvetően gyakorlati dolgokra kell irányulnia. A fáradalmas tanulás és az absztrakt spekuláció valójában nem csupán idegen a nőktől, hanem emiatt „*nemük tulajdonképpeni erényei megsemmisülnek*”.⁴⁸ És Kant gúnyolódik a „tudós” nőkön, akik azért igyekeznek elmélyülten és eredetien gondolkodni, hogy ezzel pótolják hiányzó bájukat. „*Ami a tudós nőket illeti, nekik arra szolgálnak*

a könyvek, amire az órájuk is, hogy viseljék, és így mások megbámulhassák, mijük van, még ha rendszerint áll is, és nincs a Naphoz igazítva.”⁴⁹

A második példa Kant késői könyve, A FAKULTÁSOK VITÁJA (1798), melyben kifejezetten és radikálisan korlátozza az eszmék közvetítő közegeként felfogott könyveknek mind az elérni szándékozott, mind pedig a tényleges közönségét. Igaz, ebben a műben Kant a szó szűkebb, szigorú értelmében vett tudósok: az egyetemek különböző fakultásainak tagjai, különösen a filozófusok tevékenységével és elérni szándékozott közönségével foglalkozik. A filozófia „az igazság nyilvános bemutatására”,⁵⁰ a gondolatok igazságának szabad megvitatására törekszik. A „magasabb fakultások” – a teológiai, jogi és orvosi fakultás – tagjait „a tudományosság hivatalnokainak vagy iparosainak” (*Geschäftsleute oder Werkkundige der Gelehrsamkeit*)⁵¹ nevezi – ők a kormány eszközei, akik szigorú ellenőrzés alatt állnak. Közvetlenül fordulnak a néphez vagy legalább a polgárok közösségének bizonyos csoportjaihoz, hogy biztosítsák a kormány tartós befolyását – könyveik csupán e célt szolgáló ideiglenes tanmódszerek.⁵² Működésük azt példázza, amit Kant a felvilágosodásesszéiben paradox – vagy, ahogy mások mondanák: szubverzív – módon az ész magánhasználatának nevez.

Hivatali tisztségükön és funkciójukon kívül, mint az egész közösség polgárainak, ugyanezen személyeknek természetesen joguk van ahhoz (és végső soron morális kötelességük is), hogy szóhoz juttassák saját eszük független, nyilvános használatát, melynek akadálytalannak és szabadnak kell lennie, mert e nélkül nem lehetséges a felvilágosodás előrehaladása. A filozófusok esetében azonban ez nem csupán egy egyetemesen érvényes jognak a gyakorlása (vagy legalábbis egy olyan jogé, melynek egyetemesen érvényesnek kellene lennie), hanem hivatásukból adódó kötelességük és feladatuk a (praktikus és teoretikus) eszmék igazságának kutatása és megvitatása. Filozófusnak lenni és méltónak lenni e névre annyit tesz, mint hangot adni az ész nyilvános használatának.

Ámde kikhez fordul ez a hang – kik alkotják elérni szándékozott és a valóságos közönségét? A FAKULTÁSOK VITÁJA egyértelmű választ ad erre a kérdésre. Címzettjei nem a polgárok társadalmának tagjai általában, hanem a „tudós társaloméi”, értve ezen elsősorban a három „magasabb” fakultás tagjait, de közéjük tartoznak egyéb literátorok és talán műkedvelők is. Az teljesen világos, hogy *nem* a széles értelemben vett publikumhoz, a „néphez” (*Volk*) fordul. A nép ugyanis általában nem képes racionálisan gondolkodni, *idiótákból áll*.⁵³ A nép „persze annak hódol a leginkább, ami őt a legkevésbé kényszeríti erőfeszítésre és saját eszének használatára, és kötelességeit hajlamaival a leginkább megférti engedi...”⁵⁴ Nem olvas, és soha nem értené meg a filozófusok írásait, az ész nyilvános használatának hangját. Az tehát, hogy a magunk fejével gondolkodjunk, olyan feladatnak látszik, amely a nagy többség számára – legalábbis, amíg a jelenről van szó – nemcsak teljesíthetetlen, de még csak fel sem fogható. Ám akkor mi marad a felvilágosodás tervéből?

Van válasz erre a kérdésre Kantnál, de bizonyos értelemben – mai perspektívából tekintve – talán ez a leghangolóbb. Néhány késői írásában ugyanis kifejezetten arra mutat rá, hogy az ész autonóm hangjának igazi és végső címzettje, illetve közönsége nem más, mint a fennálló politikai hatalom, a kormány. A filozófusok, írja A FAKULTÁSOK VITÁJÁ-ban, „szavukat nem a néphez intézik bizalmasan (hisz az alig vagy egyáltalán nem vesz tudomást az írásaikról), hanem az államhoz, és pedig hódolattal...”⁵⁵ Ezt az elképzelést még világosabban és nyomatékosabban megfogalmazza Az ÖRÖK BÉKÉRŐL (1795) híres „titkos cikkelyében”. Itt Kant úgy mutatja be az ész nyilvános használatának szabadságát (a fi-

lozófusok részéről), mint valamiféle trükköt, amely lehetővé teszi a kormány számára, hogy „*leckét*” vegyen tőlük a követendő magatartás kérdésében, anélkül, hogy aggályossá válna méltóságára nézvést, és kisebbíteni a tekintélyét, ha azzal együtt, hogy a „*legnagyobb bölcsességet*” tesszük fel róla, mégis szüksége van néhány alattvalója tanácsára. A filozófiai írások ugyanis egyáltalán nem érdekesek a szélesebb nyilvánosság számára, nem gyanúsíthatók azzal, hogy propagandát terjesztenek, ám nagy hasznára lehetnek az államnak, felvilágosítván róla, hogy végső soron mi áll igazán érdekében.⁵⁶

Meglehetősen reménytelen vállalkozásnak tűnik azzal próbálkozni, hogy összehétköztük ezeket a különféle, sőt olykor egymásnak ellentmondó elképzeléseket arról a tényleges vagy elért szándékozott közönségről, amely az ész felvilágosodott hangjának címzettje. És ez elég megsemmisítő végkövetkeztetés Kantnak a felvilágosodás elmaradhatatlan (bár lassú) előrehaladásába és végső győzelmébe vetett szilárd hitére nézve. Ez a hit ugyanis – mint láttuk – szükségképpen ahhoz a feltételezéshez kapcsolódott, hogy létezik olyan nyilvánosság, egyre szélesebb körűvé válik az a közösség, amely legalább lehetőség szerint képes arra, hogy „*felvilágosodottá váljék a maga erejéből*” – ami nem egyszerűen pragmatikus-politikai megfontolásokon alapuló, hanem eredetileg Kant „kommunikatív” észfelfogásában gyökerező előfeltevés. Mivel képtelen elemien konzisztens módon megadni, kik alkotnák ezt a közösséget, maga a terv, a felvilágosodás terve válik inkoherenssé, „*üres álom*”.

De ez talán túl elhamarkodott következtetés. Először is az eddig hivatkozott nézetek Kant tizenégy éven át publikált írásaiból valók. És ez a másfél évtized rendkívüli időszak volt. Nemcsak Kant nézetei változtak, hanem a világ is körülötte. Egyfelől alapvető politikai változások történtek mind Poroszországban (II. Frigyes halála, a reakciós, határozottan felvilágosodásellenes fordulat II. Frigyes Vilmos alatt), mind a világ színpadán (a francia forradalom, jakobinus terror, Napóleon megjelenése). Másfelől ebben az időszakban a fokozatosan terjedő, majd egyre befolyásosabbá váló romantikával jelentősen átalakult a kulturális klíma és közeg Németországban. Mindez mélyen érintette azoknak a félig-meddig nyilvános szervezeteknek (*Lesegesellschaft*oknak, szabadkőműves páholyoknak stb.) a tevékenységét, amelyek a felvilágosodás elsődleges szervezeti támaszai voltak. Kant álláspontjának módosulásait egy olyan gyakorlati jelentőséggel bíró téma esetében, mint a felvilágosodás potenciális közönsége és kilátásai, csakis úgy lehet felfogni, mint ami ezeket a változásokat tükrözi és rájuk reagál.

Számításba kell venni továbbá azt is, hogy az eddig hivatkozott különböző nézetek a rendszeren kívüli, részben népszerű, „alkalmi” cikkeken fogalmazódtak meg. Ezeknek a jellege (és gyakran már viszonylag rövid terjedelme is) önmagában kizárta a lehetőséget, hogy megvilágítsa a szigorú fogalmi megkülönböztetéseket azok között az eltérő perspektívák között, melyekből a „közönségre” vonatkozó kérdés gyakran egy és ugyanazon íráson belül fölvethető és megválaszolható. Azok a morális megfontolások, amelyek nem tették lehetővé Kant számára, hogy néhány objektív megkülönböztető jegy – akár a gazdasági helyzet, a társadalmi állás vagy a nemi hovatartozás – alapján bármelyik emberi lénytől megtagadja saját esze autonóm használatának képességét, a jelenben a könyvekre (abban a sajátos értelemben, ahogy ő használja a kifejezést) megfelelően fogékony hallgatóságra vonatkozó realiztikus becslésekkel keveredtek. Saját írásainak elérni szándékozott és elvárt közönségére vonatkozó alkalmi utalások váltakoznak az általában megfelelő közönség jövőbeli kialakulásáról alkotott, elméletileg megalapozott, hosszú távú várakozásokkal (vagy reményekkel), anélkül, hogy szigorú különbséget tenne közöttük.

Tekintettel erre az elég zavarba ejtő bonyolultságra, talán másképp kell megközelíteni a közönség kérdését, amely a felvilágosodás tervére vonatkozó egész kanti felfogásban oly fontos szerepet játszik. Ahelyett, hogy egybevetnénk és összehasonlítanánk az ebből az időszakból származó közvetlen megfogalmazásait a témáról, azt a kérdést kellene föltennünk, hogy lehet-e tágan fölfogott praktikus filozófiájának kontextusán belül (természetesen nem önkényes módon) egy olyan, viszonylag stabil és elvi alapon álló orientációt rekonstruálni, amely alátámasztja az önmagát (legalább potenciálisan) felvilágosodottá tenni képes publikum létezésébe vetett szilárd hitét. Ahhoz, hogy választ adjunk erre a kérdésre (amely némileg világosabbá fogja tenni magának a kanti felvilágosodásfelfogásnak az összetett voltát is), vissza kell térnünk a kiindulóponthoz: a pénz és a könyv mint „*merő intellektuális viszony*” között vont analógiához.

Az így fölfogott két fogalom normatív érvényes, és mint ilyen, két egymáshoz hasonló gyakorlati norma alapját alkotja: a *kereskedelem szabadságáét* és a *toll szabadságáét*. És a késői írásokban Kant – legalábbis egy helyütt – kifejezetten párhuzamba állítja a kettőt. A FAKULTÁSOK VITÁJÁ-*nak* egyik lábjegyzetében ezt írja: „*Egy francia miniszter magához rendelt néhányat a legtekintélyesebb kereskedők közül, s javaslatokat kért tőlük, miként volna a kereskedelem föllendíthető – mintha csak értett volna hozzá, hogy közülük a legjobbakat kiválassza. Miután egyikük ezt, másikuk amaz javasolta, egy öreg kereskedő, ki odáig hallgatott csak, így szólt: építetek jó utakat, verjete jó pénzt, adjatok pénzváltói jogot s. í. t., az egyebet pedig »bízások ránk«.* Ez volna körülbelül a válasz, melyet a filozófiai fakultásnak adnia kellene, ha a kormányzat a tudósoknak előírandó tanokról kérdené: *hogyan legalább ne akadályozza a belátás és a tudomány haladását.*”⁵⁷

De a kapcsolat e két szabadság között – és azok között, akik alanyai ezeknek a szabadságoknak – több, mint pusztán analógia. Ha annak a lassú történelmi folyamatnak a keretében próbáljuk megérteni, amelyben Kant képzelte el a két szabadság (még nem teljes) megvalósulását, akkor *kölcsönösen kiegészítik egymást*. Csak az biztosítja, hogy a könyv valóban teljesíteni tudja az érintkezésben, mint az eszmék cseréjében játszott fontos szerepét, ha a „*szabad szellemű kereskedelem*” kiterjed a könyvek kiadására és terjesztésére is. Lehet, hogy az üzleti alapon működő könyvkiadó pusztán közvetítő a szerző és a publikum között, de egyedül az ő tevékenysége szavatolja, hogy ez a kapcsolat valóban létrejön. Csak akkor szűnik meg ugyanis a könyvnek az a szerepe, hogy presztízs-, illetve luxustárgy legyen – mely esetben csupán az alárendelt szerző mint kliens és magas pártfogója mint az igazából elérni szándékozott címzett között „közvetít” –, amikor a könyv pusztán árucikké válik, amely elvben mindenki számára elérhető. Semmi nem illusztrálja jobban ezt az összefüggést, mint a (szó Kant által használt, igen tág értelmében vett) „könyv” amaz új formái, melyeket kereskedelmi forgalomba kerülésének eredményeképpen találtak ki: az úgynevezett erkölcsi hetilapok, a *moral weeklies* és a *folyóiratok*. A teljes skála egyik végén, ott, ahol közülük a magasabb színvonalúak, a legkifinomultabbak találhatók, előállításuk és recepciójuk – azon az elég körülhatárolt körön belül, ahol hatottak – tulajdonképpen a felvilágosodás tényleges működését testesíti meg. Egyfelől azok a tudósok és független gondolkodók (többnyire magasrangú hivatalnokok), akiknek lazán szervezett csoportjai szerepet játszottak e lapok kiadásában, rendszeresen vitába szálltak, széles körben szabad vitát folytattak általános témákról és különféle eszmékről, kiváltképpen a felvilágosodás valódi céljairól és haladása előmozdításának legjobb stratégiáiról. (Az ilyen „tudós társaság” mintapéldája a „Berlini Szerdatársaság” maga nem hivatalos orgánumával, a *Berlinische Monatsschriftel*.) Másfelől az ilyen kiadványok állandó olvasóiból alakult csoportok –

részben formális társaságok (*Lesegesellschaftok*), részben informális csoportok – a városokban, illetve a kisebb településeken gyakran összejöttek egyikük otthonában vagy valamilyen nyilvános helyen, és rendszeresen megvitattak minden egyes számot.

A kereskedelem szabadsága tehát ebben a sajátos esetben – a könyvekkel való kereskedés esetében – elősegítheti és elő is segíti a felvilágosodás céljait. Persze csak akkor, ha a kultúra lassú haladásának következményeképpen elsöprik valamennyi kereskedelmet sújtó illegális (magukkal a jogelvekkel ellentétes) korlátozást – így általában a feudális és céhes kiváltságokat, ebben a különös esetben pedig a könyvek kereskedelmére vonatkozó önkényes szabályokat és cenzúratörvényeket. És ahol ez a helyzet a könyvek kereskedelmében, ott a két nagy normatív elvhez, a toll szabadságához és a kereskedelem szabadságához kapcsolódó érdekek és következmények nem csupán kiélezik egymást, hanem egybeesnek.

A kereskedelem szabadsága tehát csakugyan a felvilágosodás célját szolgálja. Persze csak annyiban, amennyiben a közreadott és terjesztett könyvek megfelelő olvasóközöniséget, olyan befogadókat találnak maguknak, akik nemcsak formailag írni-olvasni tudók, hanem – legalábbis elvben – képesek a saját fejükkel gondolkodni. Vagyis visszajutottunk az alapkérdéshez: milyen oka van Kantnak feltételezni, hogy kora Németországában (legalább potenciálisan) létezik ilyen közönség? És kik alkotnak vagy alkothatnak ilyen közöniséget? Mint láttuk, Kant írásai nem adnak konzisztens választ erre a kérdésre. De egy célzást talán mégis találhatunk a kérdésre adható, lehetőség szerint koherens és nem önkényes válaszra, mégpedig politikai filozófiájában, konkrétan *republikanizmusában*.

A republikánus államok békés, világpolgári föderalizmusa jelenti Kant számára a tág értelemben vett, egyén feletti kulturális-civilizatórikus haladás ideális célját. A köztársasági alkotmány általános elvei, ahogy Kant megfogalmazza őket, tulajdonképpen egy liberális rendszer alapelvei: a társadalom tagjait mint egyéneket megillető szabadság, a függőség, amely alattvalóként mindnyájukat az egyedüli, közös törvényhozásnak rendeli alá, valamint egyenlőségük állampolgári minőségükben.⁵⁸ Ezeket az elveket „a priori kell mérítenie az észnek az emberek köztörvények alatti jogi egyesülésének eszményéből”.⁵⁹ Az elvek normatív érvényesek, s mindannyiunk morális alapokon nyugvó kötelessége, hogy szakadatlanul munkálkodjunk (talán teljesen soha el nem érhető) megvalósulásukon.⁶⁰ Ugyanakkor ez az egyetlen jogi-politikai rendszer, amely – ha egyszer már létrejött – tartós és maradandó: nem fenyegeti a forradalmi felkelés veszélye és így az sem, hogy belső gyengesége miatt könnyű prédája lesz más, ellenséges államok hódításának.

A köztársasági rendszer alkotmányának legalapvetőbb jellemzője, hogy szigorúan elválasztja az államban található három hatalmat: a bírói, a törvényhozói és a végrehajtó hatalmat. Kant különösen a két utóbbi elkülönítését hangsúlyozza, olyannyira, hogy bizonyos helyeken a republikanizmust mint politikai elvet egyszerűen azonosítja ezzel az elválasztással.⁶¹ Mivel a „törvényhozó hatalom csak a nép egyesített akaratát illetheti meg”, ezért „csak mindenki egybehangzó és egyesített akarat, amennyiben ki-ki mindenkiről és mindenki ki-kiről ugyanazt határozza, vagyis csak az általános és egyesült népakarat lehet törvényhozó”.⁶² (ez a rousseau-i *volonté générale* kanti verziója). A valóságban persze a nép csak szabadon választott képviselőin keresztül gyakorolja ezt a hatalmat. A végrehajtó hatalom azonban nem tartozhat magához a néphez, ez ugyanis éppen ellentmondana a hatalmak szükséges elválasztásának: az ókori értelemben vett demokrácia a legrosszabb fajta zsarnoksághoz vezet.

Noha csak azok a törvények igazán érvényesek, amelyek az államban élő nép egyesített akaratát fejezik ki, mégsem úgy áll a helyzet, hogy „[m]indenki, aki a már előtalált közjogi törvények főnhatósága alá esvén szabad és egyenlő, egyenlőnek tekintendő [...] e törvények meghozatalát illetően”.⁶³ Ennek megfelelően Kant különbséget tesz aktív és passzív polgárok között (bár ő maga hozzáteszi, hogy „az utóbbinak a fogalma látszólag ellentmondásban áll az általában vett állampolgár fogalmának meghatározásával”).⁶⁴ A törvényalkotásban (választott képviselőiken keresztül gyakorolt) részvételük egy olyan személyiségjegyet, *polgári önállóságot* előfeltételez, amelyet csak valamennyi (hogy mennyi, az nem számít) *magántulajdon* biztosíthat. Csak a tulajdon birtokosa tekinthető a maga urának (*sui juris*). Ezért mindenkit, aki „természtől fogva” (mint gyermek és nő) vagy társadalmi helyzetéből adódóan (mint házi szolga, zsellér, alkalmazott és bérmunkás) „nem saját vállalkozásából, hanem kényszerből áll mások rendelkezésére (kivéve az államot)”⁶⁵ – és ez természetesen az összes állampolgár túlnyomó többségét jelenti – ki kell zárni a törvényalkotásban való részvételből, jöllehet ez utóbbinak mindenki és ki-ki egyesített akaratának kell lennie”.⁶⁶

Kantnak ezeket a nézeteit már a saját korában bírálták (például Hamann és Garve), a kortárs kritikai és értelmező irodalom pedig gyakran kiemeli, mennyire konzervatívak e nézetek még a francia és az angol–skót felvilágosodás képviselőinek felfogásához képest is. Ezek teljesen jogos és indokolt észrevételek, de nem különösebben megvilágító jellegűek. Még a nagy gondolkodók is „saját koruk gyermekei” – nézeteiket saját történeti koruk nemcsak általában befolyásolja, hanem életük társadalmi terének konkrétabb viszonyai is meghatározzák a tapasztalataikat, melyeket mindig megszűrnék a mindenki által osztott és a kortársak számára a legegyszerűbb igazságnak és kétségteljesen tapasztalati általánosításnak tűnő előítéletek. Ahelyett, hogy azt keressék, milyen indokok szóltak amellett (illetve tágabban: milyen okai voltak annak), hogy a korábban említettek Kant kizárta a polgári személyiségek közül, érdemesebb inkább azt a kérdést föltenni: mi az alapja a pozitív feltételezésnek, nevezetesen, hogy aki magántulajdonnal rendelkezik, az társadalmi helyzete és aktivitása formálta személyiségének köszönhetően legalább potenciálisan képes az itt megkövetelt értelemben törvényhozóként közreműködni, vagyis mindenki általános akaratát kifejező törvényt alkotni?

Kant részéről ez meglehetősen meglepő állítás. Mert – mint másutt hangsúlyozza – a magántulajdon előidézheti a korlátlan felhalmozás „kóros” szenvedélyét (Sucht) – az elme gyógyíthatatlan és megvetendő (s egyúttal gonosz) betegségét.⁶⁷ De a probléma akkor is fennáll, ha ettől a szélsőséges esettől eltekintünk, hiszen a magántulajdon éppen ott idéz elő konfliktust a tulajdonosok között, ahol nem élőködő módon, merőben élvezetre fordítják (tehát végső soron elherdálják), hanem társadalmi szempontból jó célokra használják fel. Az egyforma tevékenységet űző tulajdonosok/termelők ugyanis szükségképpen versenyeznek egymással. Okosan követett önérdekük összeütközik egymással. Mi szavatolja, hogy ha az állampolgárok egy ilyen belsőleg megosztott csoportjára ruházzuk a törvényhozás hatalmát, az – az ütköző egoizmusok soha véget nem érő háborúja következtében – nem fog instabilitáshoz és anarchiához vezetni? Vagyis: mi szavatolja, hogy ezek az állampolgárok fölül tudnak emelkedni szűken vett önös érdekeiken?

Nos, ezt akkor tudják megtenni – és akkor meg is fogják tenni –, ha *felvilágosodottak*. A felvilágosodás ugyanis azt jelenti, hogy a saját fejükkel gondolkodnak, mégpedig a sajátjuknál „szélesebb”, általános álláspontról. A jog és a politika területén ez annyit tesz, hogy nem azt követik, amit átmeneti és bizonytalan személyes előnyük diktál,

hanem képesek a közjó – mindenki és ki-ki helyzetének és esélyeinek jobbítása – szempontjából gondolkodni. Vajon lehetnek-e sajátos társadalmi csoportként a magántulajdonosok felvilágosodottak? Így megfogalmazva ez persze abszurd kérdés. Mint (véges) eszes lény elvben minden ember lehet felvilágosodott. A valódi kérdés az, hogy lehetnek-e ennek a társadalmi csoportnak a tagjai *itt és most* felvilágosodottak, van-e valamilyen sajátos hajlamuk, amely lehetővé, illetve valószínűvé teszi ezt ebben a még nem felvilágosodott korban, amely mégis a felvilágosodás kora? Vajon a magántulajdonosok nem egyszerűen a *Volk* egyik alcsoportját alkotó átlagos emberek, akik természetüknél fogva hajlamosak kitartani a legcsekélyebb észhasználatot igénylő nézetek és tanok mellett, akik – amikor csak lehetséges – gondolkodás nélkül követik a hajlamukat, és akiknél süket fülekre talál az a felhívás, hogy a maguk erejéből váljanak felvilágosodottá?

Abból, hogy Kant a republikánus jogi-politikai rendszerről alkotott eszményképében különbséget tesz aktív és passzív állampolgárok között, természetesen már következik a negatív válasz erre a kérdésre. A magántulajdonosok pontosan azért működhetnek közre a törvényhozásban, mert képesnek tartja őket mindenki általános akaratának megfogalmazására és képviselésére. Amennyiben ez csak akkor lehetséges, ha felvilágosodottak, akkor egyúttal azt is fel kell tételeznie, hogy ők – az egyszerű *Volk*tól eltérően – különösen hajlamosak *itt és most* felvilágosodottá válni, mivelhogy ez a felvilágosodás kora. Kant nyilván azt feltételezte, hogy ez a jellegzetes csoport alkotja a felvilágosodás már létező és egyre bővülő, adekvát, fogékony és megbízható közönségét, bár ezt explicit módon sehol nem állította.

A német felvilágosodás kevésbé filozofikus beállítottságú képviselői kertelés nélkül meg is fogalmazták ezt az elképzelést. „*A felvilágosodás valószínűleg először a nemzet centrumát alkotó középosztályban (Mittelstand) jelenik meg, majd onnan csak fokozatosan sugárzik ki, terjed a két szélső réteg, a felső és az alsó osztályok felé*”, írta Friedrich Gedike.⁶⁸ Ugyanezt az explicit állítást fogalmazta meg többek között Friedrich Schlegel (Georg Fosterről írott 1797-es esszéjében, melyben a *Mittelstandot* „*a nemzet legegészségesebb részének*” nevezte) és Ch. Garve is, aki szerint a harmadik rend sajátos jellemzője az, hogy képes felvilágosodottá válni, hogy *öffentlichkeitsfähig*.⁶⁹ És ez akkoriban a tapasztalatok alapján érvényes általánosításnak látszott. A XVIII. századi Németországban egyre inkább a városi *Besitzbürgere*k (és családtagjaik) lettek a terjedő világi irodalom tipikus fogyasztói és olvasói.

Kant azonban nem ilyen tapasztalati megfigyelésekre és általánosításokra alapozta a felvilágosodás „*majdnem elmaradhatatlan*” előrehaladásába vetett szilárd hitét (amely előfeltételezi, hogy egyre nagyobb közönség képes eszméinek megértésére és követésére a gyakorlatban). Mint láttuk, kifejezetten nem állította, hogy a magántulajdonosok társadalmi csoportja alkot ilyen közönséget. Ezt tulajdonképpen csak sugallták a felvilágosodás és az üzleti forgalom érdekének egymást kölcsönösen kiegészítő voltára utaló megjegyzései (a toll és a toll szabadsága a felvilágosodást, a pénz és a kereskedelem szabadsága pedig az üzleti forgalmat szolgálja). Ez a többnyire csupán hallgatólagos meggyőződés a legvilágosabban *AZ EMBERISÉG EGYETEMES TÖRTÉNETÉNEK ESMÉJE VILÁGPOLGÁRI SZEMSZÖGBŐL* című esszéjében jut kifejezésre: „*Ha a polgárt gátolják abban, hogy jólétét a neki tetsző módon keresse, amennyiben összefér mások szabadságával, akkor ezzel akadályozzák az általános szorgalom elevenségét, s így megint csak gyengítik az egész erejét. Ezért tehát a viselkedés személyes korlátozásait egyre inkább feloldják, elismerik az általános vallásszabadságot; s így folyamatosan létrejön – bár agyrémekkel és szeszélyekkel keverve – a felvilágosodás mint*

*ama nagy jó...*⁷⁰ És rögtön világossá teszi, hogy ez a felvilágosodás először az aktív és kritikusan gondolkodó állampolgárok között alakul ki, majd pedig „*fokozatosan a trónokig kell hatoljon, s befolyásolnia kell a kormányzás alapelveit is*”.⁷¹

Az üzleti forgalom és a felvilágosodás közti szoros kapcsolatot jelző többé-kevésbé direkt megfogalmazásoknál (ilyenek elég ritkán fordulnak elő) sokkal fontosabb Kant fogalmi jellemzése erről a társadalmi csoportról, a magántulajdonosokról, amelyben kifejti, miért ők alkotják – és alkotják csakugyan – a megfelelő közönséget a felvilágosodás számára. Ehhez azonban mindenekelőtt tisztáznunk kell, hogy tulajdonképpen kiket sorol Kant ehhez a társadalmi csoporthoz. Ezen a ponton először Kant nézeteinek radikális és egyértelmű *feudalizmusellenességét* kell hangsúlyoznunk.⁷² „*Minthogy mármost a születés nem tette a megszületőnek, következésképp születése okán nem is háramolhatik rá jogi állapotának valamiféle egyenlőtlensége, és nem háramolhatik rá más alávettség, mint alávettsége épp ama kényszerítő törvényeknek, melyek az egyedüli legfőbb törvényhozó hatalom alattvalójaként másokkal közös törvényei: ilyenképp a köz egyetlen tagja sem élvezhet – alattvalótként – veszületett előjogokat másokkal szemben; és senki nem hagyományozhatja közösségben élvezett rangjának előjogait utódaira, következésképp vissza sem tarthatja őket attól [...], hogy saját érdemeik révén valamely magasabb fokúra hágjanak a társadalmi rangsornak...*”⁷³

„Az öröklött nemesség olyan rang, amely megelőzi az érdemet, s nem alapozhat meg reménybeli érdemet sem: valóságot nélkülöző gondolati dolog”, egy „*alaptalan előjog*”.⁷⁴ A jobbágyság (*Leibeigenschaft*) pedig, amely valaki másnak a tulajdonába ad egy emberi lényt – merőben dologként bánik vele, mely fölött rendelkezhet –, nyílt tagadását jelenti a minden embert mint eszes lényt megillető méltóságnak, így nem pusztán indokolatlan, hanem erkölcsileg rossz és elítélendő társadalmi intézmény.⁷⁵

Csak akkor válnak törvényessé a társadalmi-gazdasági egyenlőtlenségek – legyenek akár milyen hatalmasak –, ha valamennyi feudális kötelék megszűnik, és mindenkinek, minden egyes állampolgárnak törvény által biztosított joga lesz, hogy törvényes eszközökkel tulajdont szerezzen, és tetszése szerint rendelkezze vele. Merthogy ekkor végső soron az egyes állampolgárok tehetségétől, iparkodásától és szerencsétől függ, hogy ki mit szerez, és ezért az egyenlőtlenségek hosszú távon képlékenyek és nem tartósak.⁷⁶ Ugyanakkor bizonyos fokú határozatlanság tapasztalható Kant nézeteiben arra a kérdésre vonatkozóan, hogy mi számít egy állampolgár magántulajdonának. Szerinte „*annak számíthat bármely jártasság, mesterség vagy a szépművészet és a tudomány*”.⁷⁷ Ennél fogva magántulajdonosnak (és így aktív állampolgárnak) tekint minden szakképzett kézművest, iparost és tudóst, függetlenül az illető gazdasági helyzetétől és társadalmi pozíciójától. A „tulajdonában” van valami, aminek gyümölcseit (melyek fölött egyedül ő rendelkezik) elidegenítheti, mint árut szabadon cserélheti másokkal, anélkül, hogy valaki másnak biztosítana parancsolási jogot munkája fölött.⁷⁸ Ő tehát a „*maga ura*”, jóléte függhet a „*szerencsétől*”, a személytelen piaci mechanizmusoktól, de nem függ valaki másnak az akaratától.⁷⁹

Ha tehát valaki Kant szerint a „*maga ura*”, az egészen más, mint Arisztotelésznél az „*önellátás*”. Az önellátás – akár egy egyedülálló háztartásról, akár egy egész társadalomról van szó – szükségképpen stagnálásra kárhozhatja a résztvevőket.⁸⁰ Meghatározott más személyekkel versengve meghatározatlan más személyek számára termelni – ez összhangban van azzal és megfelelően eleget tesz annak, amit az emberi racionalitás véges természete, az ember társiatlan társiassága jelent. És ezeknek a kisárutermelőknek és kisvállalkozóknak az érdekei – a gyár társadalmi intézménye, mint már volt róla szó, kívül esik Kant látókörén – alakítják és szabják meg a kereskedelmi forgalom szellemét,

a haladás nagy motorját, azt a hajtóerőt, amely a történelmet előreviszi végcélja, a köz-társasági államok békés föderalizmusa felé.

E társadalmi csoport különösen pozitív értékelésének hosszú története van Kant írásaiban. Már a prekritikai korszakban, a MEGFIGYELÉSEK A SZÉP ÉS A FENSÉGES ÉRZÉSÉRŐL című tanulmányban leplezetlen csodálattal írt róluk. Ezeket az embereket az önérdek hajtja, ám „ők a legserényebbek, a leginkább rendszeretők és a legóvatosabbak. Ők nyújtanak az egésznek tartást és szilárdságot, mivel szándékuk nélkül is hasznára lesznek a köznek, felszínre hozták a szükséges igényeket, s megteremtik az alapot, melyre támaszkodva a finomabb lelkek szépséget és harmóniát varázsolhatnak”.⁸¹ És a róluk alkotott kedvező kép – szemben azzal, ahogy mindenféle nagybani kereskedelmi vállalkozásról beszél –, jóllehet csak implicit módon, a késői írásokban is visszatér. Van például egy meglehetősen különös passzus az AMA KÖZÖNSÉGESEN HASZNÁLT SZÓLÁSRÓL... című esszéjében. Kant itt fölvet egy kérdést, amely – tekintve, hogy törvényes körülmények között egyértelműen igazoltnak tartja a vagyoni különbségeket és a nagy egyenlőtlenségeket a tulajdon tekintetében – csakis szónoki kérdés lehet. Nem válaszol rá, de megfogalmazása elég világosan negatív választ sejtet, ami akkor is meglepő, ha ez kétségkívül a nagybani kereskedelmi vállalkozásokkal szembeni negatív álláspontjának tudható be. Az elidegeníthetetlen földbirtokkal kapcsolatos feudális kiváltságok jogtalanságának jól ismert kérdését tárgyalja, de mellékesen megkérdezi (miközben azt állítja, hogy itt igazából nem akarja fölvetni ezt a kérdést), hogy „*hogyan is történhetett jog szerint, hogy valaki nagyobb földet kapott birtokul, mint amekkorát saját kezével megművelni tud [...], és hogyan esett, hogy sokak, akik különben mind tartós birtokállományhoz juthattak volna, megélhetésükért ezáltal a szolgálatukba kényszerültek?*”⁸²

A kisárutermelők kedvező megítélése azonban nem valamiféle személyes idioszinkrázián alapul Kantnál. Természetesen nem tagadja, hogy a felhalmozott vagyonra alapozott nagy magánvállalkozások jótékony közcélokra használhatják nyereségüket – a művészet és a tudomány támogatására, jótékonykodásra, a társadalmi feszültségek csökkentésére stb. Őt azonban nem az intézmények lehetséges társadalmi hatása, hanem az érdeklí, hogy mi jellemzi az intézményeket működtető tipikus társadalmi *cselekvőt/egyént*.

A kisárutermelőnek, vállalkozónak dolgoznia kell, és egyúttal ő vezeti az üzletet is. Nem engedheti meg magának, hogy az üzletvezetés csip-csup ügyeit valamilyen jól megfizetett alkalmazottra hagyja. Folyamatosan neki kell döntéseket hoznia: adott piaci ár mellett milyen anyagokat, illetve szerszámokat vásároljon; hogyan és milyen típusú áru termelésére használja fel őket; milyen áron kínálja a megtermelt árut a potenciális fogyasztóknak stb.? A saját fejével kell gondolkodnia, hiszen a maga ura. De olyasmiről kell a saját fejével gondolkodnia, ami másokhoz – egyrészt a versenytársakhoz, másrészt a potenciális fogyasztókhöz – kapcsolódik. Ítéleteinek és döntéseinek állandó próbája a többiek válasza: ők az igazi, független döntőbírók, ők mondják meg, helyesek-e a meghozott döntések.

Társadalmi típusként a kisárutermelő annyira közel áll ahhoz, hogy képes legyen eleget tenni a maga erejéből felvilágosodottá válás három nagy maximájának, amennyire egy empirikusan körülhatárolt társadalmi csoport egyáltalán közel állhatott ehhez, legalábbis az adott korban. Ő a felvilágosodás adekvát közönsége – ha a felvilágosodás hangja egyáltalán elér hozzá, ha a toll szabadsága, az ész nyilvános használata biztosítva van. És ugyanakkor – mind számát, mind befolyását tekintve – ez egy egyre növekvő társadalmi csoport, ha a kereskedelem megszabadul a forgalmat korlátozó pri-

vilégiumoktól, önkényes szabályoktól és előírásoktól. A két szabadság, a tollé és a kereskedelmi forgalomé, a felvilágosodás és a kereskedelem érdekei kölcsönösen kiegészítik és támogatják egymást, s pontosan ez biztosítja egyidejű, fokozatos, ám végső soron feltartóztathatatlan sikerüket.

*

Kantnak az a meggyőződése tehát, hogy (ha ez a két szabadság adva van) a felvilágosodás sikere „*majdnem elmaradhatatlan*”, nem csupán szép, de merőben üres álom. Ha elfogadjuk elméleti premisszáit (amennyiben a fenti rekonstrukció nem önkényes), akkor meggyőződése jól megalapozott és koherens elképzelés. A felvilágosodásesszé azonban, amelyben ez nagyon világosan kifejezésre jut, éppen e tekintetben furcsa benyomást kelt. Nemcsak arról van szó, hogy miután nyomatékosan fölveti a felvilágosodás közönségére vonatkozó kérdést, semmilyen koherens választ nem sikerül rá adnia (és az is teljesen nyilvánvaló, hogy még csak burkoltan sem utal arra a meggyőző megoldásra, amelyet – mint megkíséreltük bemutatni – elméleti kiindulása kínál). Az esszé ugyanis, amely oly határozottan optimista a felvilágosodás fokozatos, de elmaradhatatlan sikerét illetően, egy csaknem keserű vádat megfogalmazó megjegyzéssel kezdődik, amelynek árnyéka azután továbbra is ott marad, elsősorban azért, mert nem válik világossá, ki a valódi célpont, tulajdonképpen kit vádol Kant.

Az „*emberiség legnagyobb része*” a vádlott: elmarasztalható a „*restség és gyávaság*” erkölcsi vétkében, a *maga okozta képtelenségében* arra, hogy „*mások vezetése nélkül gondolkodjék*”.⁸³ A közjük tartozók szívesen maradnak „*kiskorúak*” egész életükben, kritikátlanul követve mások – a „*gyámok*” – irányítását. Amennyiben róluk – a döntő többségről – van szó, a felvilágosodás hangja kiábrándítóan süket fülekre talál.

A vád morális jellege nem afféle szónoki túlzás. A felvilágosodás Kant számára nem korlátozódik a mind szélesebb körben terjedő tudásra. Jelszava, a *sapere aude* a gondolkodás mikéntjének igazi reformját igényli, ami szükségképpen magában foglalja a polgárok gyakorlati magatartásának megváltozását. Annak, hogy valaki a maga értelmére mer támaszkodni (figyelembe véve Kant kommunikatív ismeretelméletét és igazságelméletét), semmi köze nincs valamiféle elszigetelt, mások gondolatait és meggyőződéseit tekintetbe nem vevő gondolkodás szolipszista elképzeléséhez. Megköveteli, hogy egyetemes álláspontról – amely magában foglalja mások álláspontját – állandóan kritikusan reflektáljunk a saját meggyőződéseinkre. Pontosan ezt, a minden elképzelésre – a saját, „eredeti” elképzeléseinkre és másokéira is – kiterjedő *kritikai reflexiót* igényli a magunk értelmének használata. És elvben minden normális felnőtt emberi lény rendelkezik ezzel a képességgel mint transzcendentáisan megalapozott racionalitásának alkotórészével. Ha néhány egyén (a jelenben a nagy többség) nem gyakorolja ezt a képességet, ha passzívan másokra (a „*gyámokra*”) hagyja, hogy irányítsa a gondolkodását, azért (végső soron morálisan) ő hibáztatható.

Kantnak ez a gondolatmenete első látásra konzisztens. De komoly ellenvetésekkel kell szembenéznie, melyeket Hamann szinte azonnal megfogalmazott.⁸⁴ Hogyan lehet olyan egyéneket (ma ők alkotják a többséget), akiknek élete és egzisztenciája – akár általános antropológiai okokból (nők), akár fennálló társadalmi helyzetük miatt (szolgák, napszámosok, illetve bér munkások) – valaki más irányításától és parancsaitól függ, azért hibáztatni, mert sajnálatos módon nem mernek a maguk értelmére támaszkodni? Gyakorlatilag nincs lehetőségük arra, hogy maguk ítéljenek azokban az ügyekben, amelyek igazán számítanak, legfőképpen, hogy maguk határozzák meg saját tevékeny-

ségük céljait. Kant morálisan hibáztatja az áldozatokat azért, mert áldozatok, és fölment azokat, akik valóban felelősek az ilyen helyzetért. Meglehet, hogy a kritikai reflexió mint „természeti adottság” az emberi racionalitás elvont lehetősége, de rendszeres, megszokott gyakorlásához megfelelő életfeltételek szükségesek – és az emberek nagy többsége esetében ma nincsenek meg ezek a feltételek.

De talán Kant maga is aggályosnak találta, hogy egy ilyen átfogó morális váddal kezdi az esszét. A kiskorúság és a nagykorúság alapvetően jogi fogalmak, és ebben az értelemben Kant úgy határozza meg a nagykorúságot, mint azt a képességet, hogy valaki fenn tudja tartani magát a saját tevékenységéből, azaz a maga ura.⁸⁵ Így talán csalódottsága elsődlegesen azokra vonatkozik, akik – lévén a maguk urai – teljesen nagykorúak ebben a jogi értelemben, és mégis megmaradnak a kényelmes kiskorúságban, mivel gondolkodásukban és cselekvésükben kritikátlanul követik mások útmutatását. A vád tehát valójában azt fejezi ki, hogy csalódott a felvilágosodás elképzelt közönségében.

A felvilágosodásesszéiben igazából nem tisztázódik ez a kérdés, de bizonyos értelemben irrelevánssá válik. Ami ugyanis eredetileg *magunk okozta* képtelenség volt, szinte azonnal úgy jelenik meg, mint mások – a (rossz) *gyámok* – tudatos cselekvésének szándékolt eredménye. Ők azok, akik „*elbutították jószágaikat, s gondosan vigyáztak, nehogy e jámbor teremtmények egy lépést is tehessenek ama járókán kívül, amelybe bezárták őket...*”⁸⁶ Ők hajtották igába a közösséget, ők ültettek el a fejekben előítéleteket.⁸⁷

Ez az újabb vád azonban bizonyos értelemben megint körvonalazatlan marad, mivel a hibáztatott személy – a gyám – fogalmát homályban hagyja. A gyám az a személy, aki jogszerűen fel van hatalmazva egy másik személy nevében cselekedni vagy elrendelni a cselekvését, ha az illető bármilyen oknál fogva képtelen saját maga racionális, megfelelő döntést hozni (azaz jogi értelemben „kiskorú”).

Minden bizonnyal elsődlegesen ebben az értelemben használja Kant a fogalmat. Rámutat, hogy van teljesen helyénvaló használata is a gyám hatalmának, amely nem akadályozza, hanem előmozdítja a felvilágosodás ügyét. A tiszt, aki egy csoport katonát vezényel, a pénzügyi tanácsos, aki fizetésre szólít fel, a pap, aki a hitbéli dogmákat fejti ki a hívőknek, vita nélküli engedelmisséget vár. Ezek mind olyan esetek, amelyekben ők nem a saját nevükben cselekednek, hanem egy bizonyos hivatalt, intézményt testésítenek meg, melynek akadálytalan működése mindenkinek, az egész közösségnek érdekében áll. Ezt nevezi Kant némileg „szubverzív” módon az ész magánhasználatának. És mivel az államnak és alapvető intézményeinek stabilítása szerinte előfeltétele a felvilágosodásnak, a passzív engedelmisség alapján mesterségesen kialakított egyező vélemények teljesen összhangban vannak a céljaival – *ha* ugyanaz a tiszt mint „tudós” hivatali funkcióján kívül szabadon megvitathat és bírálhat minden ügyet, beleértve azoknak a kötelezettségeknek a fogyatékoságait, szerencsétlen vagy igaztalan voltát is, amelyeket tisztként jóváhagy, vagyis *ha* korlátlan az ész nyilvános használatának szabadsága, a toll szabadsága.⁸⁸

Annak a gyámkodásnak azonban, amely – negatívan vagy pozitívan – befolyásolhatja a felvilágosodás most zajló folyamatát, nem sok köze van a gyámság jogi fogalmához. Ez nem feltétlenül kapcsolódik ahhoz, hogy a gyám hivatalt visel. Vannak, akik „*feltolták magukat*” gyámnak (azaz nincs hivatalos pozíciójuk), és jószágosan magukra vették a „*kiskorúakon*” való felügyeletet.⁸⁹ És néhány olvasó számára, mint már jeleztük, természetesen a könyvek játszhatják a gyám szerepét (olyan könyvek, amelyekben vannak gondolatok). Így hát fel kell tételeznünk, hogy szerzőjük valójában – akarva-akaratlanul – gyámszerepet tölt be. A gyámkodás tehát, a kanti érvelés szempontjából releváns

értelemben, nem valamiféle jogi helyzetre utal, hanem társadalmi-kulturális funkcióra. És ebben az értelemben (amelyet Kant soha nem világított meg teljesen) igenis lehet pozitív hatása a felvilágosodásra. „Mert mindig is lesz néhány önállóan gondolkodó ember, még a nagy sokaság kinevezett gyámjai között is, akik, levetvén a kiskorúság igáját, terjesztik is maguk körül az értelmes önbecsülésnek s az ember önálló gondolkodásra hivatottságának szellemét.”⁹⁰ A megvilágítás hiánya – legalábbis *prima facie* – látszólag direkt ellentmondáshoz vezet ebben az esszében. Egyfelől Kant kategorikusan kijelenti: „értelmetlenség, hogy a nép gyámjai (szellemi dolgokban) maguk is megint csak kiskorúak legyenek, ez csupán a képtelenségek örökkévalóságát eredményezhetné”.⁹¹ Másfelől viszont arról ír, hogy néhány gyám (előljáró) „a felvilágosodásra teljességgel képtelen”.⁹² Nem kétséges, hogy az első megjegyzés a kifejezés jogi értelmében vett gyámokra, a lelki és szellemi vezetőkre vonatkozik, míg az utóbbi az önjelölt népvezérekre, akik destruktív lázadásra bujtogatják a kiskorú közösséget. Kant azonban láthatólag úgy megy át a gyámkodás egyik jelentéséről a másikra, hogy közben explicit módon nem tesz különbséget közöttük.

Ez persze egy rövid, „népszerű” esszé (és talán a leghíresebb, leggyakrabban tárgyalt írás az egész filozófiatörténetben). Nem szakmai közönségnek íródott, hanem a szélesebb nagyközönségnek, amelyet nem érdekel az ilyen aprólékos, kicsinyes kritika. Ami valóban fontos, az a cikk egyértelmű, fő üzenete: Kantnak az a szilárd meggyőződése, hogy az igazi felvilágosodás a világosan kifejtett, teljesíthető feltételek mellett sikeres lesz.

Ez ugyan igaz lehet, de korántsem elégséges. Az üzenet ugyanis a felvilágosodás akkori németországi állapotáról adott – súlyos elégedetlenséget kifejező – látélet háttére előtt jelenik meg, és valójában ez kölcsönöz neki drámai erőt. Az esszé nyíltan rákérdez a siralmas, frusztráló állapotok okára, de többféle – nemcsak különböző, hanem látszólag összebékíthetetlen – választ ad a kérdésre. Az, hogy a frusztráló állapotok okait firtató kérdésre nem meggyőző a válasz, bizonyos értelemben jelzés, maga is frusztráltságot fejez ki. Végző soron az elérni szándékozott olvasó/közönség feladata marad, hogy újra átgondolja a problémát, hiszen ebbe a körbe tartoznak azok, akik – mint aktív, az állami szerveket befolyásolni képes állampolgárok – tehetnek valamit az ügyért, elősegíthetik a felvilágosodás sikerét, amelynek feltétele a toll szabadsága.

Ez a frusztráció azonban nem csak Kantra jellemző. Jusson eszünkbe, hogy esszéje csupán az egyike azoknak a részben korábban, részben ekkoriban született írásoknak, amelyek megpróbálták válaszolni J. F. Zöllner 1783-ban föltett provokatív kérdésére: mi a felvilágosodás igaz természete – hiszen amíg nincs válasz a kérdésre, addig nem lehet célzottan nekilátni a közönség felvilágosításának. Már a legelső válaszkísérlet, J. K. G. Möhsennek a berlini *Mittwochgesellschaft*-ban elhangzott dolgozata (1783) ennek a reménytelen helyzetnek a világos megfogalmazásával kezdődött: „*vajon miért nem haladt a felvilágosodás igazán előre, holott több mint negyven éve szabad a gondolkodás, a szólás és az írások kiadása is?*”⁹³ (Ez utalás Frigyes reformjaira, amelyek különösen vallási kérdéseket illetően enyhítették a cenzúrát.) Néhány évvel korábban Nicolai egy szatirikus regényben egyszerűen rögzíti a kudarcot: a leginkább kozmopolita német város, Berlin lakóit egyáltalán nem érdeklik és nem hatnak rájuk mindezek az új tanok, „*becsukják az ablakot, és kizárnak minden »felvilágosodott« szellemet*”.

Ez a frusztráció különös vonása a felvilágosodásnak Németországban. Nagyrészt kétségkívül a *későn jövő* frusztráltságáról van szó. Ne felejtjük el, hogy az udvarias társalgás nyelve Németországban a magasabb körökben még a XVIII. század első felében is a francia volt, a tudományos célú munkákat pedig – a valóban eredeti műveket is – a század első évtizedeiben még túlnyomórészt latinul (vagy franciául) írták, mint ahogy

Leibniz is. A német nemzeti nyelvet sokáig egyszerűen nem tekintették alkalmasnak az ilyen magasabb, kifinomultabb célokra.

A frusztráltságot tovább súlyosbítja, hogy Németországban – Angliától és a forradalom előtti Franciaországtól eltérően – nincs központosított nemzetállam, és az országot jelentős vallási különbségek és ellentétek is megosztják. Ebben a helyzetben a kultúra, a kulturális tevékenység és annak eredménye a nemzeti egység eszméjének és eszményképének egyedüli megtestesítője – a sikernek pedig az a feltétele, hogy megfelelő hallgatósága, széles körben visszhangja legyen. (Később a romantika felvilágosodáskritikájának egyik központi témája lett, hogy a felvilágosodás a maga kozmopolita beállítottságával sikeresen megtestesítheti-e a nemzeti egységet.) A felvilágosodás közönségére vonatkozó kérdésnek tehát közvetlen társadalmi-politikai jelentősége volt.

A későn jövő frusztráltsága ad magyarázatot a német felvilágosodás néhány sajátos vonására is. Franciaországban a felvilágosodás nem annyira világosan megfogalmazott program, mint inkább magabiztos gyakorlat volt (és ez jelentős mértékben Angliára is jellemző). Nem véletlen, hogy – az ENCIKLOPÉDIA nagyszabású tervén kívül, amely egyesítette a felvilágosodás sokféle (és részben szemben álló) képviselőjét (és néhány ellenfelét is) – legsikeresebben és a leghatásosabban Voltaire, Diderot és Rousseau regényeiben és elbeszéléseiben jutott kifejezésre. Ezek megszületésében szerepet játszott a bizalom légköre: a szerzők elég érettnek tekintették a közönséget arra, hogy ne csupán egy szórakoztató történetet élvezzen, hanem képes legyen megérteni a benne foglalt üzenetet, az általa közölt mondanivalót is.⁹⁴ Ugyanakkor a német felvilágosodást a *kritikus önreflexió* szelleme jellemzi. Ennek megfelelően a legfontosabb „népszerű” műfaja az *esszé*.

Az esszé szintén a későn jövők közé tartozik – csak a XVIII. század második felében válik fontos műfajjává Németországban (és még akkor sincs a jelölésére egyértelmű német kifejezés). A német felvilágosodás esszéi azonban sajátos jellegűek – bizonyos értelemben új fejlődési fokot jelentenek a műfaj történetében. Az esszé mint modern műfaj Montaigne-től ered, aki műveiben a legkülönfélébb témákon keresztül beszél magáról, vagy talán így pontosabb: fedezi fel magát. Ez különbözteti meg az esszét valamilyen külső tárgyra irányuló irodalmi műtől. A szélesebb közönség számára azért érdekes, mert amit feltár, az mintaszerű példája az ember valódi szubjektivitásának. A műfaj azután lényegesen átalakul az angol és skót esszéikben, Bacontól Hume-ig. Itt elsősorban a (feltételezett) szélesebb közönséget számos komoly horderejű elméleti és gyakorlati témában eligazító „tanácsadás” lett belőle. Ugyanakkor mégis megőriz valamit abból az alapvetően konstitutív viszonyból, amely a szerzői szubjektivitáshoz fűzi, hiszen ezeket a tanokat úgy mutatja be, mint amelyek lényegében a szerző személyes tapasztalatain és belátásain alapulnak, s ezek – nem pedig elvont, teoretikus megfontolások – teszik hitelessé őket.

Természetesen a német felvilágosodás klasszikus esszéi is személyes hangvételűek. De semmilyen értelemben nem céljuk, hogy a szerző magáról beszéljen. (Kant biztosan soha nem gondolt arra, hogy ilyen céllal egyetlen kötetbe gyűjtse és így adja ki esszéit.) A korszak német esszéinek alapvető és központi problémája a közönséghez fűződő viszony,⁹⁵ mégpedig mint látélet a felvilágosodás közönségének akkori állapotáról s ugyanakkor mint a helyzet átalakításának és a kívánatos változtatásoknak a programja. Ebben az értelemben ezek az esszék a nem kielégítő állapotok miatt érzett súlyos frusztráció megnyilvánulásai, ám egyúttal keresik a változtatás lehetőségét.

Mindez azonban másodlagossá vált, és elveszítette a jelentőségét egy hirtelen jött, új fejlemény fényében, amely ugyan kívánatos fejleménynek látszik a felvilágosodás siker szempontjából, de akkori hatását tekintve – ahogy Kant látta – akár a terv elpusztításával fenyegethet. A kortársak (rendszerint rosszálló hangszúllyal) úgy utaltak rá, mint a nyolcvanas évek végének *Lesewutjára*, „*olvasási mániájára*” Németországban (illetve mint az ekkoriban kitört *Leseseuchéra*, „*olvasási járványra*”). Ezek minden bizonnyal túlzó megjelölések, lévén, hogy a némi rendszerességgel könyvet vásárlók, illetve újságokra, hetilapokra előfizetők száma a századfordulón a teljes népesség másfél százalékára tehető. Ugyanakkor ez a szám (amely nagyjából háromszázezer személyt fed) valójában azt jelentette, hogy a közönség egyetlen generáción belül megduplázódott. És az sem kevésbé fontos, hogy ez a fejlődés – ami a nagy- és kisvárosokat illeti – már nem kötődik egy bizonyos társadalmi osztályhoz vagy réteghez, nem korlátozódik a hozzá tartozó személyekre – ebből a szempontból a sokféleség és a nyitottság jellemezte. Azzal kecsegtetett (Kant biztosan így fogta föl), hogy bekövetkezik a nagy áttörés, feltartóztat-hatatlaná válik a haladás, amely alapvető és általános szükségletté teszi az olvasást – győz a felvilágosodás.

Ez a kép azonban gyökeresen megváltozik, ha feltesszük a kérdést: *mit* olvasnak az emberek elsősorban, és hogyan olvasnak? A népszerű olvasmányok ugyanis nem a szó kanti értelmében vett „könyvek”, azaz „eszméket”, gondolatokat közlő és közvetítő írások, amelyek racionális, fegyelmezett és kritikus értelmezést igényelnek. Ezek túlnyomórészt szentimentális regények, kalandokról és cselszövegekről szóló elbeszélések vagy kísértettörténetek, amelyeket merőben szórakozás végett vagy a valóság előli menekülésvágytól hajtva olvasnak.⁹⁶ És míg korábban az intenzív olvasás volt túlsúlyban (természetesen főképp a vallásos irodalomé, de később bizonyos fokig a világi műveké is), most az extenzív olvasás lépett a helyébe, amely mindig könnyen érthető újdonságokat keres. A felvilágosodás szempontjából ez úgy jelenik meg, mint valami katasztrófa. Kant követője, J. A. Bergk úgy reagál rá, mintha súlyos morális vétség volna: „*Aki merő időtöltésből olvas egy könyvet, az a legsúlyosabb árulást követi el az emberiséggel szemben, mivel leértékeli egy olyan közvetítőt, amelyet magasztos célokra szántak.*”⁹⁷

Kant egyik utolsó esszéjében, amelyet még ő maga adott ki, nekifogott, hogy megoldja ezt a problémát. Az ÜBER DIE BUCHMACHEREI-ről (A KÖNYVEK GYÁRTÁSÁRÓL) című (1798-as) írásról van szó, amely valójában két nyílt levél Friedrich Nicolainak. Nicolai – egy nagyon sikeres (és számos nyelvre lefordított) satirikus regény szerzője, egy ideig a *Berliner Monatsschrift* társszerkesztője és befolyásos kiadó – régi ellenfél. A skót felvilágosodás empirista eszméit képviselte Németországban, és erről az álláspontonról kiindulva többször bírálta (és kifigurázta) Kant transzcendentalizmusát.

Kant Nicolainak írott első levele válasz a felvilágosodás vezető konzervatív ellenfelének, Justus Mösernek, akinek Kanttal folytatott befejezetlen vitáját a szerző halála után Nicolai kiadta. A második, Nicolai fölöttébb sikeres kiadói tevékenységével foglalkozó levelet pedig, noha közvetlenül nem utal a *Lewewut* nyomán kialakult helyzetre, minden bizonnyal az váltotta ki, és arról szól.

Kant utálkozva számol be arról a helyzetről, amelyben komoly elméleti igényű munkák olcsó gúnyolódás és satíra tárgyává válnak, és helyükbe a pillanatnyi divat és a piac diktálta igényeket szolgáló követő kiadványok lépnek. Most azonban nem a közönség „*maga okozta kiskorúságát*” vádolja a hitvány állapotok miatt, hanem – nem alaptalanul – az olyan kiadók tudatos törekvésének eredményét látja benne, mint Nicolai, akiknek számára a könyvek gyártása csupán üzletet jelent.

Az ilyen gyakorlat egyáltalán nem kifogásolható jogi szempontból. Ma „*a könyvek gyártása nem jelentéktelen ága az üzleti vállalkozásoknak egy [...] közösségben*”⁹⁸ – szabadságra pedig, minimális jogi megszorítás mellett, csupán a kereskedelem szabadságának. Üzleti vállalkozásként a legnagyobb keresletet kell kielégítenie, és termékeinek mint árucikkeknek gyors forgalmazását azzal tudja elérni, ha gondoskodik színvonaluk mielőbbi csökkenéséről. Tulajdonképpen, mondja Kant, akkor a legsikeresebb, „*ha iparként üzik, úgy működik, mint egy gyár*”.⁹⁹ És ez azt jelenti, hogy a valóban sikeres kiadó nem fogja egyszerűen kivárni, amíg egy szakavatott író eladásra kínálja neki a művét – fel fog *bérelni* írókat, és a potenciális olvasók mint fogyasztók zömének érdeklődéséről és elvárásairól szerzett ismeretei alapján utasítani fogja, hogy mit és hogyan írjon. Így az „*okos megfontoltság*” a könyvkiadásban ellentétes az „*egészséges*” könyvkiadással, azaz a belső értéket képviselő és jelentős szövegek közreadásával, ami a felvilágosodás fontos eszköze. Kant persze reménytelen bosszúsággal írja le ezt a helyzetet, hogy azután befejezésül nem igazán meggyőző, úgyszólván üres biztosítékát adja a felvilágosodás végső győzelmének: végül biztosan viszolyogtatóvá fog válni, hogy olcsó bohózatot csinálnak minden valódi elméleti igényű és mély belátásra jutó műből – ez végső soron „*a tudományok még komolyabb és alaposabb kidolgozásához*” vezet.¹⁰⁰

Am Kant talán maga sem méri föl, hogy – saját elméleti premisszái alapján – milyen mély és nem átmeneti a felvilágosodás válsága. A felvilágosodás végső sikerébe vetett hite – mint korábban megpróbáltuk megmutatni – azon alapult, hogy a toll és a pénz érdekei kölcsönösen kiegészítik egymást, a két szabadság, az ész nyilvános használatáé és a kereskedelemé egymás kiegészítői és támaszai. Amit viszont most lefest, az a kettő *konfliktusa*. A könyvkiadás mint kereskedelem racionális üzleti gyakorlata közvetlenül és következetesen sértheti a toll szabadságát. Hiszen ha a könyvkiadásnak mint üzleti vállalkozásnak az a legracionálisabb formája, ha „*iparként*” üzik, felbérelnek írókat, parancsba adják, hogy mit és hogyan írjanak, és ellenőrzik is őket – azaz pénzsóvár bértollnokot csinálnak belőlük –, akkor a szerzői szabadságnak még az illúziója is eltűnik.

De az üzleti alapon működő irodalom még akkor is gyökeresen megváltoztatja a kiadó szerepét és feladatát – és a változás ellentétes Kant elképzeléseivel –, ha ettől a szélsőséges esettől eltekintünk. Szerinte a („*felhatalmazott*”) kiadó egyetlen feladata az, hogy pusztán közvetítőként lépjen fel a szerző és a közönség között. Az ő szerepe a „*néma szerszámé*”, aki felhangosítja a szerző „*beszédét*”, hogy az „*hallható*”, felfogható legyen a közönség számára. Az üzleti alapon működő kiadó azonban sokkal aktívabb és jelentősebb szerepet játszik. Tevékenyen részt vesz az írók szűrésében, kiválogatja azokat, akiket „*beszélni*” enged. És ezt a szelekciót csakis a kiadásnak az adott pillanatban várható üzleti sikerére vonatkozó megfontolások irányítják, ami azoknak a szerzőknek kedvez, akiknek írásai a legjobban illeszkednek a „*kiskorú*” közönség ingadozó várakozásaihoz és érdekeihez.

Az üzleti alapon működő irodalom olyan téma lett a XVIII. század utolsó évtizedeiben, amely megosztotta a felvilágosítók táborát. Néhányan – köztük például Heizmann – teljes katasztrófának látták, amely tönkreteszi a felvilágosodás egész tervét. Néhány marginális figura ezen az oldalon egyenest cenzori beavatkozást javasolt ennek a testi-lelki egészséget veszélyeztető olvasási „*mániának*” a megállítására. A másik oldalon meg néhányan – főleg a *Volksaufklärung* képviselői közül – üdvözölték és támogatták a könyvkereskedelem terjedését, kiváltképpen annak a legelső rétegek számára elérhető formáit, úgy érvelvén, hogy ezzel először válnak világi kiadványok is hozzáférhetővé a

vidéki lakosság számára. Néhányan még állami támogatást is javasoltak az ilyesmit áruoló *Buchtischlerek* tevékenységének ösztönzésére.

Kant köztes álláspontot foglalt el e két szélsőség között. A könyvek üzleti alapon működő kiadása mint iparág a kereskedelem szabadságának oltalma alatt áll, még akkor is, ha ennek következménye (a *Lesevut*) jelenleg olyan válsághelyzetet teremt, amely a felvilágosodás egész tervét veszélybe sodorhatja. A veszélyt ellensúlyozandó a kiadók (végső soron morálisan megalapozott) kulturális felelősségére hivatkoznak, melynek figyelembevétele hosszú távon majd üzletileg is beigazolódik. De a válság fényében pusztá reménnyé válik az a szilárd meggyőződése, hogy a felvilágosodás sikere elmaradhatatlan.

Kant kilencvenes években született késői írásai az utolsó fejezetet jelentik a német felvilágosodás történetében. A felvilágosodás mint a kor uralkodó szellemi áramlata és irányzata a kilencvenes években elhalványodik Németországban. A francia forradalom kitörése azon túl, hogy nagymértékben növelte a felvilágosítókra nehezedő konzervatív nyomást, további megosztottsághoz is vezetett a táboron belül, mivel tagjai különbözőképpen reagáltak a nagy történelmi eseményre. A kulturális életet a következő fél évszázadban a kilencvenes években megjelenő – erősen nacionalista beállítottságú – romantika uralja. De Kant marad. Filozófiája a romantika képviselői számára még szilárd pontja az intellektuális tájékozódásnak, ám egyúttal a kritika fő céltáblája és tárgya is. Ez csak akkor változik meg, amikor Hegel megjelenik az intellektuális színtéren.

Jegyzetek

47. MEGFIGYELÉSEK, id. kiad. 311.

48. Uo. 310.

49. ANTROPOLÓGIA, id. kiad. 271.

50. KANT: A FAKULTÁSOK VITÁJA HÁROM SZAKASZBAN. (A továbbiakban: FAKULTÁSOK.) Fordította Mesterházi Miklós. Megtalálható: TÖRTÉNETFILOZÓFIAI ÍRÁSOK, id. kiad. 365.

51. Uo. 348.

52. Uo. 348–353.

53. Uo. 348.

54. Uo. 363.

55. Uo. 427.

56. Vö. ÖB, id. kiad. 287–288.

57. FAKULTÁSOK, id. kiad. 350. lj.

58. Vö. ÖB, id. kiad. 265.

59. EM, id. kiad. 462.

60. Uo.

61. Lásd pl. ÖB, id. kiad. 267.

62. EM, id. kiad. 418.

63. KANT: AMA KÖZÖNSÉGESEN HASZNÁLT SZÓLÁSRÓL, HOGY EZ TALÁN IGAZ AZ ELMÉLETBEN, ÁM A GYAKORLATBAN MIT SEM ÉR. (A továbbiakban: AMA KÖZÖNSÉGESEN HASZNÁLT SZÓLÁSRÓL.) Fordította Mesterházi

Miklós. Megtalálható: TÖRTÉNETFILOZÓFIAI ÍRÁSOK, id. kiad. 191.

64. EM, id. kiad. 418.

65. Uo. 419.

66. A bér munkásoknak az aktív állampolgárok közül való kizárására vonatkozóan meg kell jegyezni, hogy a Königsbergben élő Kant csak leírásokból ismerte a gyár intézményét és az ott uralkodó társadalmi-gazdasági viszonyokat. Ezért hajlamos a kapitalista tulajdonos és a bér munkás közti viszonyt hasonlóan kezelni, mint a *pater familias* viszonyát a házi szolgálóihoz. Annak ellenére, hogy ismerte és csodálta Adam Smith írásait, nézeteit általában még az „*óriásháztartás*”, az *oikosz* arisztotelészi elmélete befolyásolta – ez az egyik oka annak, hogy az ehhez kapcsolódó elképzelései nem világosak, és híján vannak a koherenciának. Mindazonáltal ő maga is tudatában van ennek a problémának: „*Elismerem, meglehetősen nehéz meghatározni, mi is a kívánságom, melynek megfelelően valaki igényt tarthat a rangra, hogy a maga ura.*” (AMA KÖZÖNSÉGESEN HASZNÁLT SZÓLÁSRÓL, id. kiad. 192.)

67. Vö. ANTROPOLÓGIA, 80–85. §., id. kiad. 215–228.

68. Idézi J. B. Knudsen ON THE ENLIGHTENMENT FOR THE COMMON MAN című tanulmányában. Megtalálható a WHAT IS ENLIGHTENMENT? EIGHTEENTH-CENTURY ANSWERS AND TWENTIETH-CENTURY QUESTIONS címűkötetben. (Szerk. J. Schmidt.) Berkeley és Los Angeles, California UP, 1996. 273.

69. Vö. uo. 283.

70. Kant: AZ EMBERISÉG EGYETEMES TÖRTÉNETÉNEK ESZMÉJE VILÁGPOLGÁRI SZEMSZÖGBŐL. Fordította Vidrányi Katalin. Megtalálható: TÖRTÉNETFILOZÓFIAI ÍRÁSOK, id. kiad. 55.

71. Uo.

72. Ahogy az Kantnál elég gyakran előfordul, az érdemi tartalmukat tekintve radikális nézetei mellett előadott „reformista” elképzelésekkel szinte azonnal tompítja az előbbieket közvetlen politikai élet. Így például azt hangoztatja, hogy az állam akkor bánik ésszerűen az alapvetően jogellenesen örökölhető kiváltságokkal, ha ideiglenesen fenntartja őket, de nem adományoz újakat, és nem tölti be a megüresedő posztokat, amíg fokozatosan el nem sorvadnak. Vö. EM, id. kiad. 436.

73. AMA KÖZÖNSÉGESEN HASZNÁLT SZÓLÁSRÓL, id. kiad. 189.

74. EM, id. kiad. 435.

75. Uo. 436.

76. Vö. AMA KÖZÖNSÉGESEN HASZNÁLT SZÓLÁSRÓL, id. kiad. 188. és 193.

77. Uo. 192.

78. Kantnak ezt a nézetét azonban nem könnyű összeegyeztetni a (valódi) szerzőségről alkotott felfogásával. A könyv (a kifejezés sajátságos kanti értelmében vett könyv) szerzője ugyanis nem valamiféle elidegeníthető tárgyat készít. Munkája beszédének, mint elidegeníthetetlen cselekedetének materializálódása (nyelvi jelek közvetítésével), melyet „átenged” egy harmadik félnek, a közte és a publikum között közvetítő kiadónak, hogy az elterjessze, és így sokak számára „hallhatóvá” tegye a hangját.

79. Antifeudális nézeteivel összhangban Kant ugyancsak elveti a kliens-patrónus viszonyt a művészek, illetve tudósok és arisztokrata „jótévők” között.

80. Ennek megfelelően Kant haladásra képtelennek tekinti azokat a társadalmakat – a vadászatra, gyűjtögető életmódra berendezkedett társadalmakat és a pásztortársadalmakat –,

amelyek szisztematikusan önellátó életmódra és tevékenységre korlátozzák tagjaikat. Ezek a társadalmak úgyszólván a történelem zsákutcái.

81. MEGFIGYELÉSEK, id. kiad. 307–308.

82. AMA KÖZÖNSÉGESEN HASZNÁLT SZÓLÁSRÓL, id. kiad. 192.

83. MI A FELVILÁGOSODÁS?, id. kiad. 15.

84. Lásd különösen Hamann 1784. december 18-án kelt levelét Christian Jacob Krausshoz.

85. Vö. EM, 30. §., id. kiad. 384.

86. MI A FELVILÁGOSODÁS?, id. kiad. 15.

87. Vö. uo. 16.

88. Vö. uo. 16–17.

89. Vö. uo. 15.

90. Uo. 16.

91. Uo. 18.

92. Uo. 16.

93. Az idézet megtalálható: J. Schmidt (szerk.): i. m. 3.

94. Németországban a felvilágosodás eszméi megfelelő irodalmi kifejezésüket is viszonylag későn találták meg – Lessing NATHAN-ja 1779-ben íródott.

95. Ezt nagyon meggyőzően és informatív módon mutatja be V. Dell’Orto írása a német eszszének mint XVIII. századi műfajnak a történetéről. Vö. AUDIENCE AND TRADITION IN THE GERMAN ESSAY IN THE EIGHTEENTH CENTURY. *Germanic Review*, 1975. (50. köt.)

96. Ez a korszak egyben a *Sturm und Drang* időszak, és ekkoriban jelent meg – Goethe és Schiller korai műveivel – a német klasszika az irodalomban. Az irodalmi tevékenység társadalmi környezete és anyagi feltétele lényegében független volt a megjelent művek nyilvános sikerétől – ezt a fejedelmi támogatás biztosította. A nyilvános elismerés mindenesetre meglehetősen lassan ért célba – amikor Goethe 1787-ben kiadta a LITERARISCHE WERKE című gyűjteményt, kiábrándítóan kevés, mindössze 550 előfizetést sikerült összegyűjteni rá. Ami Kantot illeti, őt láthatólag egyáltalán nem érdekelték az ilyen fejlemények, bár nem voltak teljesen ismeretlenek számára.

97. J. A. Bergk: DIE KUNST BÜCHER ZU LESEN. Jena, 1799. 407.

98. Kant: ÜBER DIE BUCHMACHEREI. Megtalálható: AK, id. kiad. VIII. kötet, 436.

99. Uo.

100. Uo. 438.